

לשוננו לעם

עורכים: דוד טלשיר, חיים א' כהן, יוסף עופר

מתוך

כרך מו, תשנ"ה

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

פירורים לשוניים מספרות עולי ארץ-ישראל (המשך)

ב. "כי המבטא שלהם הוא משונה מן הפולנים"

בסיפורו "אורח לפסח" מספר שלום-עליכם על שד"ר ספרדי המגיע לעיירה האוקראינית שבתחום המושב, "יהודי שכולו תכלת, ובעל צורה ופרקו נאה. ורק חסרון אחד יש בו, שאינו מבין בלשוננו". כשתוהה אבי המשפחה באיזו לשון מדבר האורח, הוא נענה כי הוא דובר לשון הקודש, "אלא כשהוא מדבר, הריהו מדבר בלשון שכולה פתחים". ואכן הילדים צוחקים צחוק גדול למשמע שיחו של האורח, שכולו פתחים (כלומר, שאין הוא מבחין בין פתח לקמץ ששניהם נהגים בפיו כ־a, להבדיל מן המבטא האשכנזי שבו הוגים את הקמץ כ־s או כ־u). שיחתם של אבי המספר והאורח סביב שולחן ליל הסדר, כביכול בלשון הקודש ולמעשה בשפת סימנים יהודית מוסכמת, היא משיאיו של ההומור השלום-עלייכמי השנון. וכך מספר עליה הילד:

ורק כשמגיע זמן לקדש על היין, נכנס אבא עם האורח בשיחה, כולה בלשון הקודש, ואני מלא שמחה, שמבין אני כמעט כל מלה ומלה. מוסר אני בזה את שיחתם בלשון הקודש כצורתה:

אבא: נו! (כלומר: קום נא וקדש על היין!).

האורח: נר־נו! (כלומר: קדש, קדש!).

אבא: נר־אה! (ולמה לא תקדש אתה?).

האורח: אָה־נו! (ואתה למה לא תקדש?).

אבא: אִר־אה! (אתה תחילה!).

האורח: אָה־אִי! (תחילה אתה!).

אבא: אָה־אָה־אִי! (בבקשה, קדש אתה!).

האורח: אִר־אָה־אה! (קדש אתה, בבקשה!).

אבא: אִר־אָה־אָה־נר־נו! (מה איכפת לך, אם אתה תקדש תחילה?).

האורח: אִר־אָה־אָה־נר־נו! (אם רצונך דווקא, שאני אקדש - אקדש אני!).¹

ואכן, האורח נטל את הכוס והחל לקדש, להנאת השומעים, "מין קידוש נפלא, אשר כמוהו לא שמענו מעולם ולא נוסף עוד שמוע עד עולם". ובעיקר הפעימה אותם "הברת האותיות כולה דגושה וכולה בפתחים: 'בְּרִשׁוֹתַי מִרְנָן וְרַבָּנָן וְרַבּוֹתַי...' (היינו, בלא להבחין בין תי"ו דגושה לתי"ו רפויה ובין קמץ

לפתח, ובמקום, כמקובל בהברה האשכנזית, "ברשוס מורונון ורבונון ורבוניסי".

סופו של הסיפור אינו שייך לענייננו - האורח מתגלה כנוכל; הוא נעלם מן הבית בחצי הלילה ועמו כלי הכסף והתכשיטים - אך השיחה המשעשעת שהובאה לעיל בין שני יהודים שאינם מבינים זה את מבטאו של זה אופיינית לקשייהם של יהודים מפוזרות תרבותיות וגאוגרפיות שונות, שכאשר הם נזקקים לשוחח ביניהם ב"לשון הקודש", הלשון המדוברת המלאכותית המשמשת להם "לינגואה פראנקה", הם מצליחים אך בקושי לפענח זה את מבטאו של זה.

מעשה דומה מביא ש"י עגנון המספר על תלמיד חכם ספרדי שנתגלגל "מארץ מרחק" לעיירה בוציאץ' שבגליציה (ולפי ההקשר שם אירע הדבר במחצית השנייה של המאה השבע־עשרה):

שאל בלשון הקודש, איה איפה בית החכם. בראשונה לא הבין איש שבלשון הקודש דיבר, שמשונה היה חיתוך הדיבור שלו. וכשהכירו שהוא מדבר בלשון הקודש עדיין לא ירדו לסוף דעתו, כי את רבינו ביקש. שבאותן הארצות קורין לרב חכם.²

וגם חיים צ'מרנינסקי (1862-1917), בזיכרונותיו המלבבים "עיירת מוטיילי" (תל־אביב תשי"א, עמ' 143), מספר:

באמת לא ראינו "פרנק" (ספרדי) מימינו חוץ מבן־אדם אחד, קצר קומה, כרסני, גדוע זקן, לובש קצרים ומדבר ב"פת"חין" [...] המשכילים גמרו דינו לאלתר: כפר! וסתם יהודים נגררים אחריו ומתקשים ולומדים פשט ב"פת"חין" שלו.

ואכן, אם יהודים בעיירות מזרח אירופה לא נצטרכו לתקשורת עם בעלי מבטאים שונים דבר יום ביומו אלא רק בשעה שהגיעו "אורחים", הנה אלה שבחרו לעלות לארץ־ישראל או לבקר בה מצאו עצמם מול מציאות לשונית שאינה מוכרת להם. והרי כמה דוגמאות לקשיים אלה מנקודת מבטם של העולים האשכנזים.

מנחם מנדל מקאמיניץ, שהזכרנוהו ברשימתנו הקודמת, הוסיף לספרו "קורות העתים" נספח מילוני קצר של מילים שימושיות בלשון הערבית (ראה צילום בחוברת הקודמת, עמ' 76). בהקדמתו לנספח, תחת הכותרת "לשון ערבית", הוא מבחין בין שלושה סוגי לשונות הנוהגים בין דוברי הערבית בארץ־ישראל:

ושם א' [חת] שפת ישמעאלים; ב' (פארטוגאל) מדברים בו היהודים

הנקראים (פרינקען); ג' הוא ערבית ובלשון זה מדברים בו כולם, הן בני כפרים הן בני העיירות בכל מסחר.³

מעניין שמנחם מנדל, שידע להבחין בין הערבית המדוברת לבין "שפת ישמעאלים", היינו התורכית, שהייתה שפת האדמיניסטרציה, סבור היה כי הספרדית-היהודית אף היא אינה אלא ניב ערבי. בהמשך. הוא מוסיף ומספר על לשונם של היהודים הספרדים:

להודיע מנהג היהודים הספרדים הנק' [ראים] (פרינקען) קצת לשונם הנדבר ביניהם הוא לשון (פורטעגאל). ובלשון הקודש משתמשים בו לפי שעה במקום שלא ידעו לשון (פורטגאל).

ידעה מעניינת זו מתפרשת כך: כמקובל בקרב מהגרים לסביבה לשונית חדשה דיברו היהודים הספרדים בינם לבין עצמם בשפת אמם, אך כאשר נצטרכו להתקשר עם קבוצות לשוניות אחרות שלא הבינו את שפתם ("במקום שלא ידעו לשון פורטגאלי"), דוגמת האשכנזים דוברי יידיש, עברו הם, "לפי שעה", לדבר ב"לשון הקודש", היינו, באותה לשון עברית כתובה שבה נכתבה ונכתבת היצירה היהודית לדורותיה, וששימשה גם כלשון דיבור מלאכותית לעת מצוא.

מובן שאם מילה מסוימת לא נמצאה באוצר המילים המוגבל של "לשון הקודש", התרחבה שפת דיבורם של היהודים הספרדים או האשכנזים באמצעות פנייה למאגר המילים החדשות שאותן רכשו דרך המפגש הבלתי אמצעי עם יהודים מפזורות לשוניות אחרות ועם שפת הסביבה הלא-יהודית. בעיקר בולט הדבר במונחים הקשורים בראליה ובאדמיניסטרציה (מוסדות, מזונות, בעלי חיים וכדומה), ודוגמה לכך היא המנגל, שבו עסקנו בשימשה הקודמת.

עדות נוספת לעובדה שהתקשורת בין הספרדים לאשכנזים דוברי היידיש התנהלה ב"לשון הקודש", על אף הקשיים בפיענוח ההדדי, אנו מוצאים בתיאורו בן הזמן של עולה חדש אחר. זהו יוסף בן שבת, יהודי מקאליש שבפולין, ששלח בשנת 1836 מכתב לבני משפחתו ובו תיאר את אופיין של העדות השונות בצפת:

הסוג הראשון הוא עדת הספרדים הנקראים בפינו פרענקים, היושבים כאן מזמן שבית המקדש היה קיים. מדברים בלשון הקודש, אמנם לא מדויקת, מעורבת בהרבה מלים מן התרגום. הם מבטאים את הקמץ כמו פתח, וכן את התי' כמו תי' דגושה [...] האנשים האלה הם מטבעם כעסנים עצומים ואינם יכולים לדבר במתינות, ושונאים את בני חוץ

לארץ, אלא מאחר שהם זקוקים לאנשי חוץ לארץ הבאים הנה, ומקבלים מהם הלוואות כסף, הם מראים חיבה במקצת, ולבם בל עמם.⁴

ובהמשך הוא חוזר ומדגיש זאת:

הלשון המדוברת בפינו אנו, בני חוץ לארץ, הוא כמו במדינתנו [=יידיש], ואילו הספרדים מדברים לשון הקודש.

ידיעות אלה מצטרפות למקורות אחרים המעידים על הקשיים בתקשורת הלשונית היום-יומית בין בני העדות השונות שנתלקטו לארץ-ישראל. הקשיים היו לא רק בהבנת השפה עצמה אלא בעיקר בהבנת המבטאים הזרים, ומובן מאליהו שהיו לכך גם השלכות חברתיות וכלכליות על יחסי העדות. בשנת תקכ"ד (1764) מספר ר' שמחה בן יהושע, שנסע לארץ-ישראל מזאלוז'ץ שבגליציה, על הסבלים היהודים הספרדים, שפרקו את מטענם ברדתם במל קושטא:

והיהודים נושאי הסבל לא הכירו לשונינו [=יידיש], אף [לא] בלשון הקודש, וכן אנחנו אין מכירין אותו לשון ספרדי, ואפילו בלשון הקודש שלהם, ואין מליץ [=מתורגמן] בינינו.⁵

מספר שנים לאחר מכן (בשנת תקל"ח [1778]) אנו מוצאים את ר' מנחם מנדל מוויטבסק, שעמד בראש גל עליה גדול של חסידים לארץ-ישראל ברבע האחרון של המאה השמונה-עשרה, מתלונן על "שכעת אין שום אחד מהם משתכר עדיין שום פרנסה בשביל גירות הלשון ומנהגיהם". ואף עמיתו לעלייה, ר' אברהם מקאליסק, תולה את קשיי הפרנסה של החסידים העולים בזרותם הלשונית. וכך כתב לחסידיו שנותרו ברוסיה הלבנה: "שבהארץ הזמן ילמדו איש שפת רעהו ויהיה אפשר לעשות בכל הפרנסות".⁶

בשנות השבעים של המאה התשע-עשרה עדיין בלט הפער הניכר בין המבטאים השונים. וכך סיפר מנחם מנדל אלבוים מלז'נסק שבגליציה על מה ששח לו יהודי גליצאי, שהחזיק פונדק בחיפה, אודות היהודים הספרדים שבעירן:

אנשי הקהלה פה המה כלם ספרדים (פרענקין) אשר לא יבינו לשונכם, כי שפתם ערבית וטורקית והישפאנאלית. וגם אם בלשון הקודש תדברו עמם לא תבינו איש את שפת רעהו. כי המבטא שלהם הוא משונה מהפולנים אשר כמוני ידברו.⁷

בעיות התקשורת של העולים לארץ לא נצטמצמו בזרות שבין המבטאים האשכנזי והספרדי, אלא התאפיינו גם בזרות שבין דוברי היידיש המזרח-אירופית לבין אותם מיהודי גרמניה שעדיין דיברו ביידיש המערבית. עדות

לכך אנו מוצאים במכתב ששיגר בשנת 1834 אליעזר ברגמן, תלמיד חכם שעלה מבוואריה והתיישב בירושלים. בדרכו התעכב בבירות ומשם הוא כותב על חששו שלא יצליח להבין את שפת דיבורם של היהודים יוצאי פולין:

תלמידים - לתלמוד תורה - חסרים כאן מאד, ובפרט לי, לפי שאין אני מסתדר יפה עם אלה שלכאן, מחמת הלשון. אני חושש שאמצא מצב דומה גם בטבריה, **לפי שלשונם של האשכנזים שם אינה דומה לשלנו, כי כולם מאנשי פולין**, ודרך הפלפול שלהם בתורתנו הקדושה מכבידה מאוד, ומה גם **שקשה לפלפל רק בלשון הקודש**.⁸

מדברים אלה משתקפת המציאות הידועה (שאינה מודגשת תמיד) שלימוד הש"ס והפוסקים בקרב היהודים האשכנזים התנהל ביידיש - היא לשון התקשורת היום-יומית - תוך תרגום מתמיד של הטקסטים העבריים והארמיים הנלמדים. "לשון הקודש", שאותה, כמובן, הבינו הלומדים ואף כתבו בה, לא הייתה יכולה לספק את צורכי התקשורת הכרוכים בהבנת הטקסט ובהסברתו. וכך חשש ברגמן שלא ימצא בארץ-ישראל שותף נאות ללימודים לא רק בשל השוני בשיטות הלימוד, אלא גם בשל הזרות הלשונית וחוסר האמון שלו באפשרויות המגע המשותף באמצעות לשון הקודש.

נסיים את טיולנו בחוויותיו של אליעזר בן-יהודה, יליד לושקי שבפלך וילנה, שסיפר בזיכרונותיו בגילוי לב, כי עד שלא הגיע לפריז ופגש בה את גצל זליקוביץ, ידיד נעורים מרוסיה, שנדד כמה חודשים במרוקו ובתוניס ואימץ לעצמו כמה מגיוני הלשון של יהודי המזרח, לא שמע מעודו מילים עבריות בהברה ספרדית:

מפיו של זה הבחור שמעתי בפעם הראשונה בחיי מלים עבריות בהברה ספרדית, שהוא למד בימי טלטוליו בין היהודים באפריקה.⁹

בן-יהודה, שנפעם מגילוי זה ומן האפשרות שגם ניתן לשוחח בטבעיות בשפה העברית, מספר על שיחתו עם זליקוביץ:

ויהי כאשר פגשתי בהבחור ג. זליקוביץ ואשמע מפיו מאורעות טלטוליו בין היהודים המזרחיים, ואשאלו, איך דיבר אתם. ויגד לי, כי עד שלא למד לשיח אתם בלשונם בערבית דיבר אתם בלשון הקודש.

זמן מה לאחר מכן נפל בן-יהודה למשכב ואושפז בבית החולים של רוטשילד, והנה הובא לטיפול שם גם אברהם משה לונץ, איש ירושלים. בן-יהודה דבק בלונץ ובמשך שבועיים שוחחו השניים אך ורק בעברית:

ובאלה השיחות התרגלתי בההברה הנהוגה בארץ-ישראל. הלשון העברית בהברה זו היתה שגורה בפיו של האדון לונץ, והוא ביאר לי,

כי הציבורים היהודים בירושלים, ספרדים, אשכנזים, מערבים, גרזים ועוד, מדברים אמנם ציבור-ציבור ביניהם לבין עצמם איש בלשון הארץ שבא משם, אך בהיות שאין בני ציבור אחד מכירים בלשון בני ציבור זולתו, הם מוכרחים בכל הזדמנות של צורך לדבר זה לזה בלשון הקודש, ובשיחות חולין אלה גם האשכנזים משתמשים בהברה ספרדית.

דברים אלה של לונץ - מסיים בן-יהודה - "חיזקו את אמונתי באפשרות תחיית הלשון בארץ-ישראל". מאוחר יותר, כנודע, היה בן-יהודה מראשי המטיפים והמובילים להשלטת המבטא הספרדי על הלשון העברית המדוברת בארץ-ישראל.

הערות

1. "אורח לפסח", בתוך: סיפורי מעשיות לילדי ישראל, כתבי שלום עליכם (בתרגומו של י"ד ברקוביץ), ט, עמ' ריז. ובמקור ביידיש: אַלע ווערק פֿון שלום עליכם, א, ניריאָרק 1944, לכבוד יום טוב, צווייטער בוך, עמ' 107.
2. עיר ומלוואה, ירושלים ותל-אביב תשל"ג, עמ' 418.
3. קורות העתים, ווילנא ת"ר. הציטוטים כאן ולהלן, עמ' 30-31.
4. המכתב תורגם מיידיש לעברית בידי י"ד בית-הלוי, תולדות יהודי קאליש, תל-אביב תשכ"א (הציטוטים כאן ולהלן הם מעמ' 319, 328) המחבר מבלבל בדבריו בין ה"מוסתערבים" - אותם יהודים שמסורת בידם כי לא גלו מארץ-ישראל - לבין היהודים הספרדים, צאצאי מגורשי ספרד ויהודי ארצות האסלאם. מן ההקשר ברור שכוונתו ליהודים הספרדים.
5. אחבת ציון, הוראדנא תק"ץ; על פי: א' יערי, מסעות ארץ-ישראל, רמת-גן 1976, עמ' 389-388.
6. על פי: י' ברנאי, איגרות חסידים מארץ-ישראל, ירושלים תש"ס, עמ' 67, 73.
7. ארץ הצבי, וויען תרמ"ג, עמ' 39; וראה: י' ברטל, "לראשית הקהילה האשכנזית ביפו במאה התשע-עשרה", שלם ג (תשמ"א), עמ' 357.
8. ישאו הרים שלום, ירושלים [תשל"ח], עמ' 70.
9. א' בן-יהודה, החלום ושברו, מהדורת ר' סיוון, ירושלים תשל"ט. הציטוטים כאן ולהלן הם מעמ' 72, 79.
10. ראה שם, עמ' 201-212.